

NAXÇIVAN

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

Qazanılmış uğurda Azərbaycan diplomatiyasının da böyük rolu var idi. Naxçıvan məsələsinin həllindəki roluna görə, Nəriman Nərimanov Moskva danışıqlarına ezam edilmiş Azərbaycan nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyə yazırdı: "Naxçıvana görə çox sağ ol! Görürsən, sən artıq işin içinə girmisən və işi düzgün aparırsan. Bu, məni sevindirir".

(Əvvəli XQ-nin 10, 11, 13 fevral 2024-cü il tarixli saylarında)

Qars müqaviləsi və Naxçıvan

Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratlığına verilməsindən Sovet Rusiyası və bu prosesdə iştirak edən nümayəndələri peşman olmuşdular. B.Leqran G.Çiçerine yazırdı ki, Naxçıvanda Azərbaycanın protektoratlığının tanınması tamamilə arzu edilməz nəticələrə gətirib çıxaracaq.

Moskva müqaviləsindən sonra türk diplomatiyasının əsas məqsədlərindən biri Türkiyə hökuməti ilə Cənubi Qafqaz

Məsələnin belə qəbul edilməsi Ermənistanı Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan ərazisi olduğunu tanıyır və müqaviləni imzalamaqla öz üzərinə siyasi-hüquqi öhdəlik götürmüş olurdu. Lakin bu halda Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Azərbaycanın Naxçıvanı "heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi" sənəddə yer almırdı. Lakin müqavilənin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi.

Naxçıvan bölgəsinin sahəsi Moskva müqaviləsindəki ilə müqayisədə azaldılmışdı. Bunun nəticəsində Naxçıvanın qərb sərhədləri kiçilmiş, Dəvəli və Araz-

Moskva və Qars müqavilələrinə görə, Türkiyənin Naxçıvanın statusunda tərəf ölkə kimi müəyyənəlməsi göstərmişdir ki, ermənilər üçün daha bir iş qalmamışdır.

Naxçıvanın yeni idarəçilik sistemi

Beynəlxalq müqavilələrə aid keçirilən konfranslar dövründə Ermənistan bütün vasitələrdən istifadə edirdi ki, Naxçıvan bölgəsini ələ keçirsin. Hələ 1921-ci ilin yanvarında B.Şahtaxtinski Naxçıvanın fəvqəladə komissarı təyin edildi. May ayında isə Əlicabbar İsmayılov partiya və sovet işlərində fəvqəladə müvəkkil kimi Naxçıvana ezam edildi. Bu vaxt Naxçıvanda yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə əlaqədar D.Bünyatzadə və Ə.Qarayev də Naxçıvana göndərildi. Dekabrın 22-də isə Azərbaycan K (b)P MK-nın siyasi və təşkilat bürosunun qərarı ilə Naxçıvan vilayət partiya komitəsi yaradıldı.

1921-ci ilin sentyabrında Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi. Həmin ilin sonlarında sovetlərə seç-

Qədim türk yurdu – Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi

respublikaları arasında ayrı-ayrılıqda müstəqil müqavilə bağlamaq idi. Sovet Rusiyası isə Cənubi Qafqaz respublikalarından tələb edirdi ki, onlar Türkiyə ilə belə müqavilə bağlasınlar. Rusiya Cənubi Qafqaz Respublikalarını Türkiyə ilə vahid müqavilə bağlamağa məcbur edirdi. Cənubi Qafqaz respublikaları da Rusiyanın mövqeyini müdafiə edirdilər.

Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi-sərhəd məsələlərini və münasibətlərin tənzimlənməsi üçün Qars şəhərində konfrans keçirilməsi razılaşdırıldı. AK (b)P MK-nın bürosu Türkiyə ilə müqavilə bağlanmasında üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərliyi B.Şahtaxtinskiyə (1921) son günlərində 13 nəfərlik heyət Qars konfransında iştirak etmək üçün Tiflisə yola düşdü.

B.Şahtaxtinski Azərbaycan xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı ilə yanaşı, həm də Naxçıvan İnkilab Komitəsinin sədri idi. Naxçıvanın maraqlarını konfransda müdafiə etmək üçün SSR-in Xalq Komissarları Soveti Tağı Səfiyevi Qarsa ezam etmişdi. RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu Naxçıvanın idarə olunmasına müxtəlif yollarla müdaxilə edirdi. Bunları nəzarə alan Azərbaycan rəhbərliyi B.Şahtaxtinskiyə hələ Qars konfransının gedişində Naxçıvan XKS-in sədri seçmişdi və hökumətin tərkibi yeni kadrlarla möhkəmləndirilmişdi.

Qars konfransı 26 sentyabr – 13 oktyabr 1921-ci ildə keçirildi. Türkiyə tərəfinə Kazım Qarabəkir paşa, Rusiyaya Yakov Qanetski, Ermənistanın Aşkanaz Mravyan, Gürcüstan tərəfinə isə Şalva Eliava rəhbərlik edirdi. Konfrans Qars şəhərindəki Ordu küçəsində xüsusi ayrılmış binada keçirildi. Türkiyə heyəti çalışdı ki, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlasın, lakin Rusiya nümayəndəsi buna qarşı çıxdı. Konfransda tərəflər arasında siyasi, iqtisadi və mədəni xarakterli müdaxilələr aparıldı.

Konfrans zamanı Azərbaycana aid ən mühüm məsələlərdən biri Naxçıvanla bağlı idi. B.Şahtaxtinski konfransda Naxçıvan haqqında məlumat verdi. Naxçıvan məsələsi hüquqi cəhətdən Qars müqaviləsində bu redaktədə verildi: "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər".

dəyən Ermənistanla verilmişdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvanın sərhədi Urmiya kəndindən başlayıb Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədində qurtarırdı. Qars müqaviləsi ilə sahəsi 5 min 753 kvadratkilometr oldu.

Qars müqaviləsinin əhəmiyyətli tərəflərindən biri onun müddətsiz imzalanması idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir".

kilər keçirildi, inkilab komitələri və yoxsul komitələri ləğv edildi. 1922-ci il yanvarın 25-də Naxçıvan SSR-in birinci Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultay diyarda sovet, təsərrüfat və mədəni quruculuğa dair mühüm qərarlar qəbul etdi. Qurultay Ölkə İnkilab Komitəsinə ləğv edib Naxçıvan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti yaratdı.

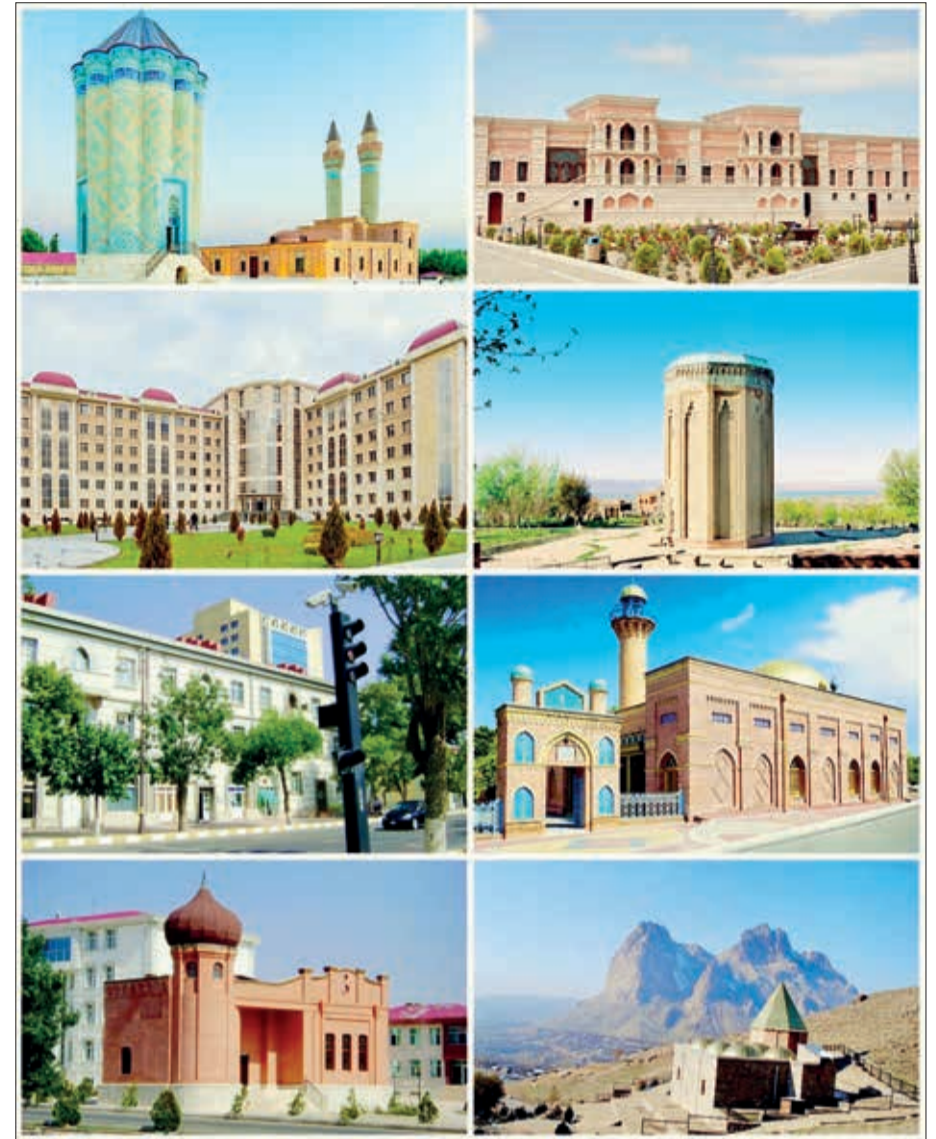
Naxçıvan 1921-ci ildən Azərbaycanın muxtar qurumu kimi idarə olunurdusa da, 30-cu illərin ortalarına qədər rəsmi sənədlərdə Naxçıvan SSR adlandırılmışdır. 1922-ci il dekabrın 12-də keçirilən Zaqafqaziya Sovetlər Qurultayının Naxçıvanla bağlı qərarında göstərildi ki, "Naxçıvan Respublikası muxtariyyət hüququ ilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilsin". Aradan bir ay keçməmiş – 1923-cü il yanvarın 18-də RK (b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi təklif etdi ki, Naxçıvan muxtar vilayətə, Naxçıvan XKS və Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi isə Naxçıvan Ölkəsinin İcraiyyə Komitəsinə çevrilsin.

1923-cü ilin fevral ayının 27-də III Ümumnaxçıvan Sovetlər Qurultayı Naxçıvan Respublikasını Naxçıvan ölkəsinə çevirdi və Naxçıvan Ölkə İcraiyyə Komitəsinə seçdi. İyunun 16-da keçirilən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü sessiyası bu qərarı təsdiq etdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası

Naxçıvanın statusunda Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkilat dəyişikliklərinin edilməsi Türkiyəni ciddi narahat edirdi. Ona görə də Türkiyə hökuməti Sovet hökumətinə etiraz etdi. Etiraz qəbul olundu. Nəticədə, 1923-cü il dekabrın 11-də Azərbaycan K (b)P MK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Naxçıvan Ölkəsi Naxçıvan Respublikasına çevrildi.

Buna müvafiq olaraq Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin I plenumunun iclası 1924-cü il yanvarın 18-də ölkənin Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi məsələsini müzakirə etdi. Naxçıvan MSSR MİK, XKS və 5 nazirlik yaradıldı. Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən Şəur, Ordubad və Naxçıvan qəzalarına bölündü. MİK-in Rəyasət Heyəti seçildi. B.Talıblı sədr seçildi. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan ölkəsinin Naxçıvan SSR-ə çevrilmək haqqında qərar qəbul etdi.

Beləliklə, Naxçıvanla bağlı qəti qərar qəbul edildi. 1924-cü ilin aprelində Naxçıvan MSSR-in Əsasnaməsi, 1926-cı ilin aprelində isə Naxçıvan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkilatının onun özünəməxsus coğrafi mövqeyi və Azərbaycandan ayrı düşməsi ilə bağlı idi.

Muxtariyyətin ilk illərindən başlayaraq Naxçıvana erməni-bolşevik həmlələri intensiv xarakter almış, Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi "Naxçıvanın hüquqlarını tam məhdudlaşdırmaq" xətti tutulmuş, Naxçıvanın tarixi torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin süni surətdə artırılması siyasəti yeridilmişdir.

Ermənilərin Naxçıvana növbəti iddiaları

Moskva və Qars müqavilələrinin ayrı-ayrı maddələri Ermənistanla birnənalı qəbul edilmişdi. Xüsusilə, Qars müqaviləsinin nəticələrindən narazı qalan və onun ermənilər üçün xeyirsiz olmasından şikayətlənən müəyyən qüvvələr müxtəlif yollar axtarmağa başladılar. 1921-ci ilin iyununda Millətlər Liqası Cəmiyyətlərinin Cenevrədə keçirilən qurultayında öz xeyirlərinə qətnamə qəbul etdirdilər.

Ermənilər Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinə məhəl qoymayaraq Azərbaycana və onun Naxçıvan bölgəsinə dair ərazi iddialarını yenə də irəli sürürdülər: "Naxçıvan və Şərusuz Ermənistan yaşaya bilməz". Bu beynəlxalq müqavilələr müddətsiz bağlansa da, ermənilər tərəfindən dəfələrlə onların qüvvədən salınmasına cəhdlər edilmişdi. 1989-cu ilin noyabrında daşnak partiya-sının Yerevanda keçirdiyi qurultayında bu müqavilələrə yenidən baxılması, hətta onların ləğvi tələb olunmuşdu.

Ermənistan, daşnaklar Rusiyanın bəzi qüvvələrini, Rusiya Dövlət Dumasının bir neçə deputatını bu prosesə cəlb etməklə Moskva müqaviləsinin ləğvinə çalışır, bununla əlaqədar Rusiya prezidenti və xarici işlər nazirinə müraciət etmişdilər. Bu müqavilələrə pozularsa (bu, qeyri-mümkündür). Azərbaycan Naxçıvanın təhlükəsizliyi ilə bağlı Türkiyə ilə ikitərəfli qarantıya müqaviləsi bağlaya bilər. Moskva müqaviləsi ötən müddət ərzində özünün siyasi və tarixi aktuallığını itirməyib, bu müqavilənin ləğvi mümkün deyil.

Qars müqaviləsi ilə Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədləri dəqiqləşsə də, Ermənistan Naxçıvana qarşı torpaq iddialarını səsləndirməkdədir. "Qars" beynəlxalq miqyasda təsdiq olunmuş müqavilədir. Bu müqavilə ləğv olunarsa, bu, ermənilər üçün acınacaqlı vəziyyət yaradar. Onda Türkiyə Gümrü müqaviləsinə istinad edəcək. Rəsmi Moskvanın isə Qars müqaviləsindən imtina etmək və ya bu məsələyə yenidən baxmaq fikri yoxdur.

Ermənistan 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvana hücum etdiyi dövrdə Ulu öndər Heydər Əliyev Qars müqaviləsinin Türkiyə gündəminə gətirdi, Ermənistanın təcavüzkar mövqeyi ifşa edildi. 57 dövlət Ermənistanın təcavüzkarlığını pislədi, NATO isə bu barədə xüsusi bəyanat verdi.

Moskva və Qars müqavilələrinin 100 illiyi dövründə də Ermənistanın təşəbbüsləri heç bir nəticə vermədi. Bu müqavilələrin Ermənistan dəfələrlə pozmuşdur. Belə ki, müqavilələrdən sonra Dərələyəz əhalisinin qaçqın olmasından istifadə edərək həmin əraziləri Ermənistanla birləşdirib. 1924-cü ildə rus kartoqrafı Ribakovun işlədiyi xəritədə "Həsənqulu bağı" Naxçıvan ərazisi kimi göstərilib. 1929-cu il xəritəsində isə bu ərazi Ermənistan ərazisi kimi verilib.

Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan diyarının 657 kv. km sahəsi Ermənistanla verilmişdir. 1929-1931-ci illərdə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və b. Ermənistanla verilməsi nəticəsində Mehri rayonu yaradıldı. 1938-ci ildə Sədərək və Kərki kəndlərinin ətrafındakı torpaqlar itirildi. 80-ci illərin ortalarında Ordubad rayonunun Kotam və Kilit kəndləri torpaqlarının bir hissəsi Ermənistanla bağışlandı, 1991-ci ilin yanvarında Kərki kəndi ermənilər tərəfindən işğal olundu.

Qeyd etməliyik ki, Ermənistan Respublikası 9 min kv. km ərazidə yaradılıb, sonradan onun ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına 29,8 min kv. km-ə çatıb. Bütün bunlarla kifayətlənməyən ermənilər yeni ərazilər işğal etmək arzusu ilə yaşayırlar. Lakin II Qarabağ müharibəsi və lokal antiterror əməliyyatı erməni xülyalarına son qoydu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi bərpa edildi.

(ardı var)

İsmayıl HACIYEV,
AMEA Naxçıvan bölməsinin sədri,
akademik